

2.5

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Верховною Радою України 31 жовтня 1995 р. було прийнято Закон “Про приєднання України до Статуту Ради Європи”, в якому підтверджувалася відданість нашої країни ідеалам і принципам, які є спільним надбанням європейських народів, та визнавалося, що інтереси збереження та подальшого втілення в життя цих ідеалів потребують більш тісного єднання між усіма європейськими країнами. З урахуванням змістової складової цього закону правові цінності та розуміння юридичної природи прав людини та основних свобод набувають ознак об’єднувального чинника правової системи України з правовими системами інших країн — членів Ради Європи. Україна не може бути винятком у цьому процесі, зокрема, з усіх питань однакового тлумачення та застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини при визначенні змісту та обсягу відповідних конституційних положень при їх реалізації¹.

Права людини розглядаються як визначальні засади правового статусу особи і належать їй від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Вони є необхідним елементом громадянського суспільства та правової держави. На загальнотеоретичному рівні поняття “права людини” розглядаються як певним чином нормована свобода, потреби людини або її інтереси, форма існування або спосіб прояву моралі та деякі ін.² Класифікація прав людини має велике значення для розуміння феномену історизму в процесі становлення законодавчого регулювання екологічних прав. Ухвалені

¹ Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид.2-е, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. С. 126–127.

² Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Права і свободи людини в умовах глобалізації // Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 2. с. 80–93; Муравйов В., Святун О. Захист прав людини в Європейському Союзі // Право України. 2011. № 6. С. 85–100; Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): монографія. Львів: Астрон, 2001; Шевчук С. В. Порівняльне прецедентне право з прав людини. Київ: Реферат, 2002.

у 1966 р. міжнародні пакти про соціальні, економічні і культурні права, а також про громадянські і політичні права сформулювали відповідну класифікацію, що була відображена у цих назвах і означала значний крок з огляду праворегулювної практики.

У юридичній літературі представлений широкий спектр думок і пропозицій щодо класифікації існуючих прав людини, але його аналіз виходить за межі цього дослідження. Наведемо лише запропоновану П. Рабіновичем класифікацію прав людини, в основу якої покладено зміст її потреб: фізичні (або життєві, вітальні) права — це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, задоволення її біологічних та матеріальних потреб; особисті права — це можливості збереження, прояву, розвитку та захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності; культурні (гуманітарні) права — це можливості доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку; економічні права — це можливості людини реалізувати свої здібності і здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ; політичні права — це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування³.

Наведена класифікація важлива з огляду на її єдність і взаємозалежність та охоплює і такий різновид прав людини, як її екологічні права.

На сьогодні екологічні права людини належать до найвищих соціальних цінностей. Розвиток правової думки про екологічні права пов'язаний із розумінням міжнародним співтовариством необхідності не лише збереження та ефективного використання ресурсної бази навколишнього природного середовища, а й створення умов існування, потреби дихати чистим повітрям, пити чисту воду, споживати екологічно безпечну їжу та задовольняти інші біологічні та духовні потреби. Зважаючи на зазначене, у багатьох країнах світу екологічні права визнаються не лише самостійними правами, а й життєво необхідною основою для правового забезпечення задоволення біологічних та еколого-естетичних потреб людини⁴.

³ Рабінович П. М. Основні права людини: загальнотеоретична характеристика // Вісн. Акад. прав. наук України. 1995. № 2. С. 26

⁴ Медведев К. В. Екологічні права громадян України: гарантії їх судового захисту: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 3

В юридичній літературі наукові дослідження екологічних прав людини посідають одне з провідних місць у науковій концепції екологічного права України та інших країн. Предметом дослідження є поняття екологічних прав, їх обсяг, місце в загальній системі прав людини та громадянина, механізм реалізації екологічних прав, гарантії судового захисту, окремі різновиди, міжнародно-правові стандарти тощо. Окремо аналізуються конституційні екологічні права людини і громадянина. Це є свідченням відповідного попиту з боку держави, яка прагне стати демократичною і правовою та бути повноправним членом серед країн Європейського Союзу, до теоретичних та методологічних доробок, які стосуються цього правового явища — екологічні права людини.

Чинне екологічне законодавство України не використовує поняття екологічних прав. Лише Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р. у ст. 9 містить перелік екологічних прав громадян України, який не є вичерпним. Серед них право на: безпечне для життя та здоров’я навколишнє природне середовище; участь в обговоренні та внесенні пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об’єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь у прийнятті рішень з цих питань; здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; об’єднання в громадські природоохоронні формування; вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища; подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище та ін. Отже, перелік екологічних прав громадян України, передбачений у екологічному законодавстві, є доволі різноплановим.

На відміну від законодавства, яке не містить легального поняття екологічних прав, у юридичній літературі існує широке коло доктринальних визначень екологічних прав людини та громадянина, які мають не лише суто термінологічні, а й концептуальні відмінності.

На думку Г. Анісімової, яка однією з перших на теренах України після прийняття чинної Конституції України провела наукове дослідження екологічних прав громадян, останні являють собою передбачену законодавством сукупну міру можливої поведінки у

сфері належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони навколишнього природного середовища. Тобто громадянам надається юридична можливість: користуватися природним середовищем як природною сферою мешкання, придатною для життя; домагатися від держави, всіх юридичних і фізичних осіб виконання ними їх обов'язків по використанню, відтворенню й охороні природного середовища, по забезпеченню нормального його стану, що позитивно впливає на здоров'я населення; звертатися в необхідних випадках до державного або громадського захисту свого порушеного суб'єктивного права. Як вважає авторка, деякі екологічні права можна віднести до природних прав, що існують невід'ємно від життєдіяльності громадян, незалежно від їх правового закріплення⁵.

Деяко іншої точки зору з цього питання додержується Н. Кобецька. Вона вважає, що необхідно розрізнити поняття "права громадян у галузі екологічних відносин" і "екологічні права громадян". Екологічні права — вужче поняття, тоді як права громадян у сфері екологічних відносин включають всі повноваження громадян, які так чи інакше пов'язані з навколишнім природним середовищем, природними ресурсами. Екологічні права, в її розумінні, це якісно нова група прав громадян, яка відрізняється від раніше існуючих прав природокористування насамперед спрямованістю на задоволення екологічних, а не матеріальних, духовних, естетичних потреб і інтересів. Початковим і вихідним моментом екологічних прав є можливість людини користуватися незабрудненим довкіллям, проживати в екологічно збалансованому природному середовищі. Авторка розрізняє дві групи прав громадян у галузі екологічних відносин: екологічні права громадян і права по використанню природних ресурсів⁶. До речі, аналогічну думку висловила М. Васильєва. В її розумінні екологічні права необхідно розглядати в двох аспектах, а саме: як право на безпечне навколишнє середовище; як сукупність повноважень, прав та обов'язків у сфері природокористування і охорони навколишнього природного середовища⁷.

У деяких наукових дослідженнях перелік екологічних прав обмежується їх належністю до Конституції України і охоплює: можливість людини і громадянина проживати в безпечному для життя

⁵ *Анісімова Г. В.* Здійснення громадянами екологічних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1996. С. 11–12

⁶ *Кобецька Н. Р.* Екологічні права громадян України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1998. С. 6.

⁷ *Васильєва М. И.* Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве // Государство и право. 1999. № 8. С. 50.

і здоров'я доквілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, право на поширення цієї інформації та заборону на її засекречення⁸.

На нашу думку, таке обмеження є не зовсім доречним, оскільки не дає повного уявлення про зміст і систему екологічних прав, їх взаємозв'язок і взаємозумовленість, принципи побудови та механізм реалізації, співвідношення з іншими різновидами прав людини.

Частина вітчизняних та іноземних учених-правників визначають екологічні права крізь призму їх інституціональності. Зокрема, В. Андрейцев розглядає поняття екологічних прав громадян як сукупність юридичних можливостей і засобів, що спрямовані на задоволення потреб громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки⁹. К. Медведєв екологічні права визначає як солідарні (колективні) права, що належать як усьому людству, так і окремій людині — членові певної спільноти, які є досягненням компромісу між екологічними та економічними інтересами з метою збереження життя людства на Землі та опосередковують гарантовану суспільством і державою правову можливість задоволення людиною власних біологічних, естетичних і виробничих потреб під час взаємодії людини з навколишнім природним середовищем¹⁰.

На думку інших правників, екологічні права — це визнані та закріплені в законодавстві права індивіда, які забезпечують задоволення його різних потреб при взаємодії з природою¹¹, або сукупність закріплених у міжнародних актах, Конституції, спеціальному екологічному і суміжному з ним законодавстві прав індивіда, тобто людини і громадянина, які реалізуються під час взаємодії з навколишнім середовищем та забезпечують задоволення його основних потреб у цій сфері¹². Деякі вчені розглядають екологічні права

⁸ Грицкевич С. Г. Конституційні екологічні права людини й громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. С. 5.

⁹ Андрейцев В. І. Екологічне право: курс лекцій у схемах (Загальна частина). Київ: Вентурі, 1996. С. 7.

¹⁰ Медведєв К. В. Екологічні права громадян України: гарантії їх судового захисту: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 53.

¹¹ Бринчук М. М. Экологическое право: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 2005. С. 116.

¹² Дубовик О. Л. Экологическое право: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Проспект, 2006. С. 188.

крізь призму правових норм, правовідносин і правового статусу: а) як правовий інститут; б) як елемент змісту екологічних правовідносин; в) як елемент правового статусу суб'єктів у екологічному законодавстві¹³.

Запропоновані погляди на розуміння екологічних прав мають важливе значення для вирішення світоглядних концепцій охорони довкілля, заснованих на ідеї вирішення екологічних проблем в інтересах конкретної людини та всього людства.

Ми розглядаємо екологічні права у широкому розумінні, тобто права, які пов'язані з використанням і відтворенням природних ресурсів, забезпеченням екологічної безпеки та охороною довкілля задля збереження життя і здоров'я людини.

Термін "екологічні права" вперше в Україні на законодавчому рівні було передбачено в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища". Потім він використовувався у документах з підготовки проекту Конституції України і, нарешті, у самій Конституції України від 28 червня 1996 р.

Сучасна постановка питання про екологічні права людини спирається на значний попередній досвід людства, передусім у галузі організації суспільного життя людей, правового способу регуляції їх поведінки, їх ролі і значення в навколишньому світі. Історія прав людини взагалі становить собою історію прогресуючого розширення правового визнання того чи іншого кола суспільних відносин, історію збагачення й поширення принципу правової рівності на дедалі більш широке коло суспільства і відносин.

Виникнення в історико-політичній думці ідеї природної рівності всіх людей (рівності за природою) стало важливою віхою в обґрунтуванні такого аспекту, як всезагальність і єдність вимог Закону. У процесі поступової універсалізації (внутрішньодержавний рівень — міжнародний рівень) положень про права, уявлення про природжені та невідчужувані природні права людини, на думку правників, відіграли істотну роль. Ці права, зберігаючись і в умовах державності, мають бути визнані та гарантовані публічною владою і законом.

Теоретичне уявлення про невідчужувані природні права людини наклало відбиток на конструкцію власне прав людини на використання, експлуатацію природних ресурсів, їх охорону від знищення, пошкодження, псування, заподіяння шкоди природі будь-яким іншим способом.

¹³ Голіценков А. К. Экологические права и обязанности в их новейшем понимании // Актуальные проблемы теории права и государства и экологического права: сб. науч. статей. Вып. 2. Москва: Юрид. ин-тут МГУ ПС, 2000. С. 238.

Найперші тексти загальновідомих і доступних пам'яток права, які стосуються охорони природи, наочно демонструють, що встановлення прав у цій сфері першопочатково визначається наперед природними чинниками. У тих місцях, де необхідні для життєзабезпечення людей природні ресурси були обмежені, правові норми встановлювали такий режим їх використання, який задовольняв би природні потреби людей у питній воді та родючих землях, розумне ведення господарства за таких природних умов.

Там же, де запаси тих чи інших природних ресурсів були великі, а масштаби їх використання обмежені, що в сукупності не становило загрози для їх виснаження чи знищення як засобу і умов життя, правове регулювання здійснювалося інакше. У цьому разі природне середовище протистояло людині як сила, з якою необхідно боротися, щоб вижити. Тут права природокористувачів переважно визначалися економічними чинниками, реалізовувався механізм охорони власності (спочатку общинної, а згодом і приватної).

Збільшення масштабів господарського впливу на природу приводить до структурування прав щодо окремих природних об'єктів, їх використання обмежується або навіть забороняється для одних цілей в інтересах ведення інших видів господарської діяльності, які визначаються державою як пріоритетні.

Але, досліджуючи історичні етапи законодавчого формування екологічних прав людини, не можна оминати увагою існуючу в юридичній літературі точку зору, яка нівелює і знецінює об'єктивність методології та результати наукових висновків, до яких доходять автори, які вивчають екологічну складову відповідних історичних епох. Зокрема, на думку М. Фролова, кожне сучасне дослідження, присвячене проблемам джерел екологічного права, тією чи іншою мірою намагається якнайглибше зануритися в підґрунтя історичних епох формування нормативно-правового забезпечення інститутів екологічного права. Інколи авторам це вдається, але, як правило, такі спроби, як вважає М. Фролов, мають доволі спекулятивний характер і загалом справляють враження еkleктичних міркувань, оскільки норми, що охороняли окремі об'єкти флори і фауни в середньовічному законодавстві, взагалі не мали екологічного змісту. Охорона окремих природних ресурсів у інкорпорованих джерелах звичаєвого права середньовіччя мала більше характер речового права, тобто ці об'єкти підлягали охороні в режимі особливих речей, що належали спеціально уповноваженим об'єктам, а не як частини навколишнього середовища ¹⁴.

¹⁴ Фролов М. А. Роль каноники в формировании источников экологического права: взаимосвязь агиологии и природоохранного права // Збірник наукових праць за

З позицією М. Фролова не можна погодитися. Передусім звичаєве право середньовіччя з його писаними джерелами базувалося на положеннях канонічного права і не могло йому суперечити. Природа, що оточувала людину, розглядалася крізь біблійне розуміння, як така, що “єдиним Богом створена”. Крім того, слід пам’ятати і те, що екологічні права в сучасному їх тлумаченні — право на безпечне для життя і здоров’я довкілля, на отримання екологічної інформації, відшкодування завданої шкоди тощо, — не могли існувати, так само, як і не існували “природокористувачі”, “нормативи якості навколишнього природного середовища”, “забруднення та засмічення природних ресурсів” та ін. Існувало лише суспільне розуміння не зашкодити природі, без життєвої необхідності не знищити живе створіння. І таке розуміння спочатку набувало віддзеркалення в звичаєвому праві, його писаних джерелах, а пізніше — в указах допетровської та післяпетровської доби, дозволах кошових отаманів Запорозької Січі тощо¹⁵. Головним чинником цих історичних джерел є започаткування та створення ідеї охорони природи, збереження її генофонду, а не наявність або відсутність екологічного підґрунтя у звичаєвому праві середньовіччя, як наголошує у своїх дослідженнях М. Фролов.

Саме з урахуванням наведеного слід погодитися з думкою М. Булгакова та О. Ялбулганова про те, що природоохоронне право, пов’язане із захистом власницьких прав, бере свій початок з “Руської Правди”¹⁶, а обмеження і законодавча регламентація полювання у другій половині XVII ст. мало велике позитивне значення для охорони і захисту дикої фауни¹⁷.

У сучасній юридичній літературі була проведена низка наукових досліджень історичних аспектів зародження, становлення та розвитку правових основ охорони довкілля, у т. ч. й формування інституту прав людини на можливість її безпечного існування в навколишньому середовищі, експлуатації окремих об’єктів флори і фауни, задоволення інших її потреб від спілкування з природою, тобто форму-

результатами Міжнародної наук.-практ. конф. “Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні”. Хмельницький: Вид. Хмельницького ун-ту упр. та права, 2010. С. 212.

¹⁵ *Рябець К. А.* Екологічне право: історичні засади формування до періоду одержання Україною незалежності // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2009. № 2. С. 339–340

¹⁶ *Булгаков М. Б., Ялбулганов А. А.* Природоохранные акты: от “Русской Правды” до Петровских времен // Государство и право. 1996. № 8. С. 137

¹⁷ *Вилков О. Н.* Промыслы и экология в феодальной Сибири // Изв. Сибир. отд-ния АН СССР. Сер. История, филология и философия. Новосибирск, 1989. Вып. 3. С. 39.

вання, у сучасному розумінні, екологічних прав. Серед них особливо слід виділити правові регламенти, які стосувалися захисту довкілля в зоні проживання людини, взірць нинішніх санітарно-епідеміологічних норм.

Таким чином, у правових документах XIV ст. уперше з'являються норми, що передбачають життєве середовище людини, захист життєво необхідних для людей об'єктів природи — атмосферного повітря, води, ґрунту. На думку вчених, що досліджують проблеми історії розвитку правових норм охорони довкілля, розвиток капіталізму додав нових рис у правове регулювання відносин суспільства і природи. Законодавство не могло ігнорувати процеси, пов'язані з розвитком капіталістичного підприємництва і промисловості, хоча нерідко намагалося обмежитися компромісом між інтересами підприємців і земельних власників. Виникають спроби правового регулювання природокористування в загальних інтересах підтримання чистоти, порядку, боротьби з епідеміями та ін.

Створення відповідних правових норм, а також їх реалізацію в процесі правового регулювання суспільних відносин природокористування, на нашу думку, слід розглядати як передумову зародження права на *безпечне для людини навколишнє середовище*. За відсутності відповідного об'єктивного права держава опосередковано передбачає механізм його захисту, а саме: вибір місця будівництва шкідливих для певних об'єктів природи промислових та інших підприємств, необхідність поглинання або спалювання газів, які негативно впливають на атмосферне повітря, та ін.

На початку XX ст. внаслідок різкого підвищення використання землі для потреб сільського господарства, промисловості, транспорту виникла реальна загроза зникнення не тільки окремих об'єктів природи, а й цілих природних ландшафтів. Постає необхідність захисту природного середовища як єдиного комплексу, де суб'єктивне право людини на безпечні умови життя визначається ступенем безпеки середовища її існування.

Жовтневий переворот 1917 р. не тільки змінив державно-політичний, економічний і соціальний уклад країни, а й вніс істотні корективи у природоохоронну діяльність. Процес охорони природи, де остання розглядалася як місце існування людини, необхідна для її життєдіяльності сфера, перетворюється на процес споживання, експлуатації, використання природних ресурсів і загалом навколишнього природного середовища. Турбота про чистоту атмосферного повітря і водних ресурсів, місць проживання люди-

ни відсувається на другі позиції. Переважаючим стає право на добування різних властивостей і якостей об'єктів природи (право на експлуатацію).

Наприкінці 50 — початку 60-х років ХХ ст. у всіх республіках СРСР приймаються республіканські закони про охорону природи. Закон Української РСР “Про охорону природи Української РСР” було прийнято 30 червня 1960 р.¹⁸

Втім, окремі норми зазначеного Закону містили положення, що передбачали охорону об'єктів природи як життєвого середовища людини. Згідно зі ст. 21 цього Закону “повітря в населених пунктах, курортних районах, місцях масового відпочинку трудящих, зелених зонах підлягає охороні від забруднення шкідливими газами і парами, сажею, пилом та іншими речовинами, які негативно впливають на санітарно-гігієнічний стан населених пунктів, шкодять здоров'ю людини”. Таким чином, в аналізованому нормативно-правовому акті опосередковано передбачалося суб'єктивне право людини на безпечне для здоров'я атмосферне повітря як складову довкілля.

Без перебільшення можна сказати, що вперше взаємозв'язок між охороною природи і правом людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля найбільш рельєфно простежується в постанові Верховної Ради СРСР “Про заходи щодо подальшого поліпшення охорони природи і раціонального використання природних ресурсів” від 20 вересня 1972 р. Як зазначалося в цій постанові, охорона природи і раціональне використання природних ресурсів в умовах поступового розвитку промисловості, транспорту та сільського господарства, зростання різноманітних матеріальних і культурних потреб народу стають одним з найважливіших загальнодержавних завдань. Його вирішення нерозривно пов'язане з охороною здоров'я населення, забезпеченням людини необхідними умовами для плідної праці та відпочинку.

Отже, зазначена постанова вводить у національний законодавчий вжиток термін “сприятливі умови для життя і здоров'я”, безпосередньо пов'язуючи його з якістю і станом довкілля. Безумовно, використання такої термінології в національному законодавстві стало можливим завдяки прийняттю на Стокгольмській конференції ООН щодо навколишнього середовища Декларації про оточуюче людину середовище (1972 р.), де сформульовано такий принцип: “Людина має основне право на свободу, рівність

¹⁸ Про охорону природи Української РСР: Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 23.

та сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне та квітуче життя, і несе головну відповідальність за охорону і поліпшення довкілля на благо нинішніх та майбутніх поколінь”¹⁹. У Декларації прямо не говориться про право людини на сприятливе довкілля. Однак фактично в ній було відображено саме це право через конструкцію права людини на “сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне та квітуче життя”, що справило позитивний вплив на оновлюване екологічне законодавство колишніх СРСР та УРСР.

Поряд із розвитком законодавства, що забезпечує людині її право на безпечне довкілля (екологічне право у вузькому розумінні), нового імпульсу набуває розвиток екологічних прав людини в широкому розумінні, до яких належить право на користування природними ресурсами, право на здійснення громадського контролю за використанням і охороною довкілля та ін.

У 1977 р. ухвалюються чергова Конституція (Основний Закон) СРСР, а також конституції союзних республік. Проте в них право громадян на сприятливе або безпечне для життя і здоров'я довкілля в прямій формі не передбачалося. Тим часом опосередковане правове значення для формування відповідного суб'єктивного права мала ст. 18 Конституції СРСР, якою визначалося, що в країні, в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь, вживаються необхідні заходи щодо охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження чистоти повітря, води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення оточуючого людину середовища. Крім того, у ст. 42 Конституції СРСР передбачалась охорона здоров'я населення заходами, пов'язаними з охороною довкілля.

У зв'язку з цим у юридичній літературі виникло питання: чому законодавець надто обережно ставиться до офіційного закріплення цього права? Адже до прийняття Конституції СРСР 1977 р. у багатьох країнах право громадян на здорове довкілля вже було зафіксоване безпосередньо в конституціях або спеціальних законах²⁰. Слід також зазначити, що питання про необхідність законодавчого забез-

¹⁹ *В защиту Земли: Основные документы по окружающей среде, принятые на симпозиумах в Фуне, Кокойоке и конференции в Стокгольме.* Москва: Прогресс, 1981. С. 58.

²⁰ *Конституции зарубежных социалистических государств Европы.* Москва: Политиздат, 1972.

печення права громадян на сприятливе довкілля неодноразово обговорювалося в наукових колах²¹.

На думку Ю. Шемшученка, однією з причин обережного ставлення законодавця до закріплення цього права є недостатня визначеність поняття “сприятливе довкілля”. Без цього, як вважає вчений, важко судити про обсяг та зміст суб’єктивного права громадян на сприятливе довкілля і повною мірою гарантувати реалізацію цього права²².

Дійсно, в юридичній літературі не було розроблено чітких наукових критеріїв для визначення поняття, змісту та обсягу “сприятливого довкілля”, “здорового довкілля”, “безпечного довкілля”.

Для об’єктивної оцінки якості навколишнього природного середовища в контексті права громадян на сприятливе довкілля потрібні були спеціальні, офіційно затверджені уповноваженими державними органами нормативи. Відповідність стану навколишнього природного середовища цим нормативам могла свідчити про сприятливу, а невідповідність — про несприятливу його якість²³.

Крім того, в юридичній літературі навіть після прийняття Конституції СРСР 1977 р. не було єдності щодо термінологічного визначення стану якості навколишнього природного середовища, а саме як *здорового, сприятливого, безпечного*.

На думку Ю. Шемшученка, сприятливе навколишнє середовище характеризується не тільки ознаками здорового (не забрудненого), а й ресурсоемного, екологічно стійкого, естетично багатого та різноманітного життєвого середовища людини. У такому комплексі всі елементи є важливими, оскільки з ними пов’язане оптимальне задоволення багатьох потреб людей і суспільного виробництва. Тому концепція права громадян на сприятливе навколишнє середовище уявляється більш ємною за змістом порівняно з концепцією права громадян на здорове навколишнє середовище²⁴.

У своїх пізніших наукових працях Ю. Шемшученко ототожнив поняття “сприятливе” та “здорове” навколишнє середовище. Так, у статті “Людина та її право на безпечне (здорове) навколишнє середовище” він відносить право людини на безпечне (здорове)

²¹ Колбасов О. С. Экология: политика и право. Москва: Юрид. лит., 1979. С. 89; Матузов Н. И. Личность. Право. Демократия. Саратов: Изд. Саратовского юрид. ин-та, 1972. С. 10.

²² Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии. Київ: Наук. думка, 1989. С. 10.

²³ Там само. С. 20.

²⁴ Там само.

навколишнє середовище до її фундаментальних прав, розглядаючи ці поняття як рівнозначні²⁵.

Дещо іншу позицію в термінологічному позначенні навколишнього природного середовища в контексті питання про право громадян на відповідні умови проживання мали Г. Полянська, В. Ємельянова, О. Голіченков, Г. Шеварнадзе та ін.

На думку Г. Полянської та В. Ємельянової, серед прав і свобод людини є право на охорону здоров'я, одним із засобів забезпечення якого визнані засоби щодо оздоровлення навколишнього середовища. З огляду на ці передумови стверджувалося, що "громадяни СРСР мають право на таке велике благо, як здорове навколишнє середовище". При цьому, як вважають автори наведеної точки зору, право на здорове навколишнє середовище не є безмежним. Громадяни змушені миритися з існуючими обмеженнями цього права, терпіти відоме захаращення навколишнього середовища внаслідок промислових скидів і викидів, якщо вони здійснюються в межах гранично допустимих концентрацій, підкорятися забороні перебувати в лісі в інтересах пожежної безпеки, якщо відповідну заборону встановлено в порядку, визначеному в законодавстві, тощо²⁶.

На думку О. Голіченкова, захист навколишнього природного середовища характеризується не тільки як екологічне, а й як економічне та соціальне завдання. Він пов'язаний з найважливішим соціальним завданням, яким є турбота про здоров'я людей²⁷.

Підтримуючи існуючу в юридичній літературі тезу про те, що людина, її здоров'я та життя стали безпосередніми об'єктами охорони від шкідливого впливу перетвореного в процесі господарської діяльності навколишнього природного середовища, Г. Шеварнадзе стверджувала про право громадян на здорове навколишнє середовище²⁸.

М. Васильєва підтримувала позицію про право громадян на здорове навколишнє середовище, стан компонентів якого відповідає санітарно-гігієнічним стандартам, а співвідношення їх між собою створює екологічну рівновагу²⁹.

²⁵ Шемшученко Ю. С. Людина та її право на безпечне (здорове) навколишнє середовище // Государство и право. 1993. № 10. С. 121.

²⁶ Полянская Г. Н., Емельянова В. Г. Конституция Союза ССР и вопросы правовой охраны природы // Проблемы совершенствования советского законодательства: труды ВНИИСЗ. 1979. С. 21–23.

²⁷ Голіченков А. К. Государственный санитарный надзор по защите окружающей природной среды: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1980. С. 9.

²⁸ Шеварнадзе Г. Н. Охрана права граждан СССР на здоровую окружающую среду // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. 1985. № 6. С. 22.

²⁹ Васильева М. И. Право граждан СССР на здоровую окружающую среду: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1990. С. 10.

На думку В. Петрова, який був одним з авторів проекту Закону СРСР “Про охорону навколишнього природного середовища”, слід виділяти право громадян на здорове і сприятливе для життя навколишнє природне середовище³⁰.

Отже, в юридичній літературі, яка є реальним відображенням тих наукових напрацювань і досягнень, що існували в галузі екологічних правовідносин, не було єдиних підходів до визначення поняття і змісту якості навколишнього середовища в контексті питання про суб’єктивне право громадян на відповідні умови проживання. Це, своєю чергою, було одним з елементів, що “гальмували” законодавче закріплення такого важливого суб’єктивного права людини.

Нормативно-правові акти з питань регулювання екологічних відносин, що приймалися в період 1980-х років, продовжували забезпечення екологічних (у широкому розумінні) прав громадян, що відбувалося під тиском громадськості, налаштованої на захист навколишнього природного середовища, зокрема, на: відтворення і відновлення природних ресурсів з використанням установлених способів; здійснення заходів, що поліпшують якість екологічних об’єктів і навколишнього природного середовища; участь у заходах, що забезпечують раціональне використання природних об’єктів; участь у громадських утвореннях екологічної спрямованості; обговорення нормативно-правових актів та інших матеріалів, що стосуються використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища; участь у проведенні громадської екологічної експертизи; на участь у зборах, мітингах, пікетах, демонстраціях, референдумах з питань охорони навколишнього природного середовища; звернення з листами, скаргами та заявами з екологічних проблем та ін.

Наступним етапом становлення та законодавчого закріплення екологічних прав громадян стало ухвалення Верховною Радою України Закону “Про охорону навколишнього природного середовища”.

Значна кількість екологічних прав громадян відображена також у поресурсових кодексах і законах, що мають екологічну спрямованість (Земельному, Водному, Лісовому кодексах, Кодексі про надра, законах “Про охорону атмосферного повітря”, “Про тваринний світ”, “Про природно-заповідний фонд” тощо).

Але найбільш важливими екологічними правами громадян України є право на безпечне для життя і здоров’я довкілля та

³⁰ Петров В. В. Проект Закона СССР об охране окружающей природной среды // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. 1990. № 1. С. 4.

право на вільний доступ до інформації про стан довкілля і про якість харчових продуктів. Ці права закріплені у ст. 50 Конституції України.

Екологічні права забезпечуються: проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні, будівництві та експлуатації господарських об'єктів; компенсацією шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення екологічного законодавства; невідворотністю відповідальності за екологічні правопорушення.

Реалізація конституційних прав людини на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище відбувається як на національному, так і на міжнародному рівнях.

На міжнародно-правовому рівні провадиться значна робота по забезпеченню дотримання державами національного законодавства щодо реалізації екологічних прав людини. На конференції міністерств з охорони навколишнього середовища (Люцерн, Швейцарія, 1993 р.) була схвалена Програма дій з охорони навколишнього середовища для Центральної та Східної Європи. Цією Програмою урядам країн рекомендовано: удосконалювати процеси введення екологічних нормативів і стандартів; вирішувати питання про відповідальність за порушення національного екологічного законодавства; використовувати для охорони та відтворення природних ресурсів екологічні важелі; переглянути пріоритети в галузі державних витрат і інвестицій на охорону довкілля та ін.

Зазначимо, що сьогодні в конституціях більшості держав юридично закріплені природні права людини, у тому числі екологічні. Найважливішими з них є право на життя, сприятливе для життя довкілля (ст. 55 Конституції Республіки Татарстан; ст. 35 Хартії основних прав та свобод Чеської Республіки; ст. 45 Конституції Естонії; ст. 43 Конституції Республіки Македонія; ст. 37 Конституції Республіки Молдова; ст. 72 Конституції Республіки Словенія; ст. 42 Конституції Російської Федерації), термінологічне формулювання якого має свої національні особливості. Так, Конституція Бельгії у п. 4 ст. 23 (1831 р.) закріпила право бельгійців на здорове довкілля, а ст. 66 Конституції Португалії (1976 р.) — право всіх жити у здоровому для людей навколишньому середовищі.

У сучасних конституціях багатьох держав світу питання охорони довкілля розглядається як взаємний обов'язок особи й держави. Праву на екологічно чисте довкілля відповідає конституційне закріплення відповідних обов'язків громадян. Стаття 53 Конституції Естонії (1992 р.) передбачає обов'язок громадян компенсувати шкоду, завдану навколишньому середовищу, і встановлює обов'язок кожного дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища. Такі положення в конституціях встановлюються прямо або опосередковано. Наприклад, у ст. 43 Конституції Республіки Македонія поряд з обов'язком кожного охороняти навколишнє середовище передбачається обов'язок держави забезпечувати умови для реалізації громадянами своїх прав на сприятливе навколишнє середовище. У ст. 3 Конституція України загальним обов'язком держави проголошує збереження прав і свобод людини, у тому числі права на екологічну безпеку. Стаття 126 Конституції Республіки Молдова обов'язком держави встановлює раціональне використання землі та інших природних ресурсів відповідно до національних інтересів (п. 2 "е"). Конституція Республіки Словенія передбачає, що держава має сприяти збереженню своєї природної й культурної спадщини (ст. 5). Відповідно до ст. 18 Конституції Угорщини держава визнає і втілює в життя право кожного на сприятливе навколишнє середовище. У ст. 9 Конституція Португальської Республіки основним завданням держави закріплює охорону природи і навколишнього середовища, збереження природних ресурсів.

Право людини на чисте і сприятливе для життя довкілля в конституціях сучасних держав розглядається як правова підстава юридичного закріплення екологічної функції держави, якій кореспондують екологічні права й обов'язки. Отже, збереження довкілля для нинішнього і прийдешніх поколінь у сучасній теорії права й конституційній практиці вважається спільним обов'язком держави, громадянського суспільства й кожної окремої людини. Такий підхід можна розглядати як міжнародно-правовий екологічний імператив, прийнятий майже всіма державами світу.

Таким чином, поруч з домінуванням прав і свобод людини і громадянина екологічне право сьогодні розвивається на новій глобальній етиці, носіями якої стали вчені й громадські діячі в галузі охорони довкілля. Сама глобалізація передбачає створення нової етики постіндустріального суспільства, в основі якої відмова від індивідуалізму з його увяленням про право на винятковість. Така етика має орієнтуватися на пріоритет колективних, загальнолюдських інте-

ресів, на прагнення зберегти й передати планету Земля наступним поколінням цілісною і в облагородженому вигляді.

Підсумовуючи, слід окреслити спільні для розвитку сучасного міжнародного екологічного права й національних правових систем особливості: взаємовплив прогресивних екологічних ідей національного й міжнародного екологічного права; конституційне закріплення в низці країн природного права людини на життя і сприятливе для життя довкілля; закріплення в конституціях низки країн екологічної функції держави; збереження довкілля для нинішнього і прийдешніх поколінь як спільний обов'язок держави, громадянського суспільства й кожної людини.

ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО
В УКРАЇНІ
СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

2
ТОМ

Розділ 3

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТІЇ
І УПРАВЛІННЯ
В КОНТЕКСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ
ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА